

ISHXOQXON TO‘RA IBRAT — MA‘RIFATPARVAR, SAYYOH, TILSHUNOS VA NOSHIR

To‘ramirzaev Rustamjon

Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi
bosh mutaxassisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada XIX asr oxiri — XX asr boshlarida yashab ijod qilgan atoqli ma‘rifatparvar, shoir, tarixchi, tilshunos, pedagog, sayyoh va noshir Isxoqxon To‘ra Ibratning hayoti va ko‘p qirrali faoliyati yoritilgan. Unda Ibratning ta‘lim olishi, Sharq va G‘arb mamlakatlariga qilgan sayohatlari, xorijiy tillarni o‘rganishi, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi faoliyati hamda matbaachilik va kutubxonachilik sohasidagi tashabbuslari tahlil qilinadi. Shuningdek, uning “Lug‘ati sitta as-sina”, “Jome’ ul-xutut”, “Tarixi Farg‘ona”, “Tarixi madaniyat”, “Mezon uz-zamon” va “Ilmi Ibrat” kabi asarlarining ilmiy-ma‘rifiy ahamiyati ochib beriladi. Maqolada “Matbaai Ishoqiya” va “Kutubxonai Ishoqiya”ning Namangan hududida ma‘rifat va kitobat madaniyatini rivojlantirishdagi o‘rni alohida ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, Isxoqxon Ibratning qatag‘on davridagi taqdiri va bugungi kunda uning ilmiy-ma‘naviy merosini muzeylar orqali targ‘ib qilish masalalariga e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Isxoqxon Ibrat, Namangan, To‘raqo‘rg‘on, ma‘rifatparvarlik, jadidchilik, yangi usul maktabi, Matbaai Ishoqiya, Kutubxonai Ishoqiya, tilshunoslik, tarixshunoslik, matbaachilik, “Lug‘ati sitta as-sina”, “Jome’ ul-xutut”.

Kirish

Mustaqillik yillarida xalqimizning ko‘p asrlar davomida yaratgan ulkan ma‘naviy va madaniy merosini tiklash, ilmiy jihatdan o‘rganish hamda keng jamoatchilikka yetkazish muhim vazifalardan biriga aylandi. Ayniqsa, XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Turkiston

hududida faoliyat olib borgan ma'rifatparvar ziyolilarning hayoti va ijodini tadqiq etish milliy tarix va madaniyatimizni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Mazkur davr ijtimoiy-siyosiy jihatdan murakkab bo'lishiga qaramay, xalqni ilm-fan va ma'rifatga chorlash, ta'lim tizimini takomillashtirish, matbaa va kitobatni rivojlantirishga intilgan ko'plab ilg'or ziyolilar yetishib chiqdi. Ular orasida Namangan zaminida voyaga yetgan Isxoqxon To'ra Ibrat alohida o'rin egallaydi.

Isxoqxon Ibrat shoir bo'lish bilan birga tarixchi, tilshunos, pedagog, sayyoh, xattot, noshir va matbaachi sifatida ham faoliyat olib bordi. Uning ko'p qirrali faoliyati Farg'ona vodiysi, xususan, Namangan hududining XX asr boshlaridagi ma'rifiy va madaniy hayotini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Isxoqxon Ibratning hayoti va ta'lim olishi

Isxoqxon Ibratning asl ismi Isxoqxon Junaydullaxo'ja o'g'li bo'lib, manbalarda uning tavallud sanasi 1861 va 1862-yil tarzida turlicha ko'rsatiladi. U Namangan viloyatining To'raqo'rg'on hududida ziyoli oilada dunyoga kelgan.

Ibrat dastlab mahalliy maktabda ta'lim olgan, keyinchalik Qo'qondagi Muhammad Siddiq Tunqotar madrasasida tahsil olgan. 1878–1886-yillar davomida olgan ta'limi uning arab va fors tillarini, sharq mumtoz adabiyoti hamda diniy va dunyoviy fanlarni chuqur o'zlashtirishiga imkon yaratgan.

1886-yilda To'raqo'rg'onga qaytgan Ibrat ma'rifat sohasidagi faoliyatini boshlaydi. Keyinchalik u yangi usuldagi ta'limni rivojlantirishga katta e'tibor qaratadi. 1907-yilda To'raqo'rg'onda yangi usul maktabi tashkil etgani haqida manbalarda ma'lumotlar mavjud.

Isxoqxon Ibratning sayohatlari va dunyoqarashi

Ibrat hayotida sayohatlarning o‘rni nihoyatda katta bo‘lgan. 1887-yildan boshlab u Sharq va G‘arb mamlakatlari bo‘ylab uzoq safarlarga chiqadi. U Istanbul, Sofiya, Afina, Rim, Kobul, Jidda kabi shaharlarda bo‘lgan. 1892–1896-yillarda esa Hindistonning Bombay va Kalkutta shaharlarida yashagan.

Ushbu safarlar davomida Ibrat turli xalqlarning hayoti, madaniyati, ta’lim tizimi, ilm-fani va matbaachilik tajribasi bilan yaqindan tanishadi. Ayniqsa, xorijiy tillarni o‘rganishga katta e’tibor beradi. Tadqiqotlarda uning arab, fors, hind-urdu, ingliz, turkiy va rus tillarini bilganligi qayd etiladi.

Ibratning xorijiy mamlakatlarga qilgan safarlari oddiy sayohat bo‘lmay, uning ilmiy va ma’rifiy dunyoqarashini shakllantirgan muhim omillardan biri bo‘lgan. U chet mamlakatlarda ko‘rgan ilm-fan va madaniyat yutuqlarini o‘z yurtida ham joriy etishga intilgan.

Ma’rifatparvarlik va pedagogik faoliyati

Isxoqxon Ibrat o‘z faoliyatining asosiy yo‘nalishlaridan birini xalqni savodli va ma’rifatli qilishga qaratdi. U yangi usul maktablarini tashkil etish, yoshlarni zamonaviy bilimlarga jalb qilish va xorijiy tillarni o‘rganishga katta ahamiyat berdi.

Ibratning pedagogik qarashlarida ta’limni hayot bilan bog‘lash, yoshlarni dunyoviy bilimlarga yo‘naltirish va zamonaviy fan yutuqlaridan foydalanish muhim o‘rin egallagan. Uning ma’rifatparvarlik faoliyati o‘z davridagi jadidchilik harakatining ta’lim va ma’rifatga oid qarashlari bilan mushtarak jihatlariga ega edi.

Ibrat xalq taraqqiyotini, avvalo, ilm va ta’lim bilan bog‘lagan. Shu sababli uning ijodida ilm olish, maktab ochish, kitob o‘qish va xorijiy tillarni o‘rganish masalalari muntazam ravishda ilgari surilgan.

“Matbaai Ishoqiya” — ma’rifat tarqatish markazi

Isxoqxon Ibratning eng muhim amaliy tashabbuslaridan biri matbaa tashkil etishi bo'ldi. 1908-yilda u “Matbaai Ishoqiya” nomi bilan litografik bosmaxona tashkil qildi.

Mazkur matbaada turli kitoblar, darsliklar, ma'rifiy risolalar va boshqa bosma materiallar nashr etilgan. Ibrat matbaachilikni faqat nashriy faoliyat emas, balki xalq orasida ilm-ma'rifat tarqatishning samarali vositasi sifatida ko'rgan.

Ibratning o'z asarlarining bir qismi ham shu matbaa orqali nashr etilgan. Jumladan, uning tilshunoslik, yozuv tarixi, ta'lim va adabiyotga oid asarlari kitobxonlar orasida tarqalgan.

“Matbaai Ishoqiya”ning tashkil etilishi Namangan hududida bosma madaniyatning rivojlanishida muhim bosqich bo'ldi. Ibratning bu faoliyati uni o'zbek matbaachiligi tarixidagi muhim shaxslardan biri sifatida namoyon etadi.

“Kutubxonai Ishoqiya” va kitobat madaniyati

Ibratning ma'rifatparvarlik faoliyatidagi yana bir muhim tashabbus — kutubxona tashkil etishi edi. U o'z uyida kitob fondini shakllantirib, uni “Kutubxonai Ishoqiya” deb atagan.

Tadqiqotlarda ushbu kutubxonadan nafaqat Ibratning o'zi, balki qishloq aholisi ham foydalangani qayd etiladi. Kutubxonada ta'lim, tarbiya, adabiyot va turli fanlarga oid kitoblar mavjud bo'lgan.

Kutubxona fondida o'sha davrda ta'lim tizimida qo'llanilgan darslik va qo'llanmalar ham mavjud bo'lgan. Bu holat Ibratning kitobxonlik va ta'limni jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida ko'rganligini ko'rsatadi.

Shu jihatdan “Kutubxonai Ishoqiya”ni Namangan hududidagi dastlabki ma'rifiy kutubxonalardan biri sifatida o'rganish muhimdir.

Isxoqxon Ibratning tilshunoslikka oid merosi

Ibratning ilmiy merosida tilshunoslikka oid asarlar alohida o‘rin tutadi. Uning eng mashhur asarlaridan biri “Lug‘ati sitta as-sina” bo‘lib, u olti tilga oid lug‘aviy materiallarni qamrab oladi.

Asar 1901-yilda Toshkentda nashr etilgan bo‘lib, unda arab, fors, hind, turk, o‘zbek va rus tillariga oid so‘zlar jamlangan. Mazkur lug‘at o‘z davrida xorijiy tillarni o‘rganish uchun muhim qo‘llanmalardan biri bo‘lgan.

Ibratning yana bir muhim ilmiy asari “Jome’ ul-xutut”dir. 1912-yilda yaratilgan ushbu asarda turli xalqlarning yozuvlari, ularning kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishi haqida ma’lumotlar berilgan.

Mazkur asarlar Ibratning tilshunoslik va yozuv tarixi masalalariga bo‘lgan qiziqishi keng bo‘lganini ko‘rsatadi.

Ibratning tarixshunoslik faoliyati

Isxoqxon Ibrat tarixshunoslik sohasida ham samarali ijod qilgan. Uning “Tarixi Farg‘ona”, “Tarixi madaniyat” va “Mezon uz-zamon” asarlari tarixiy jarayonlarni o‘rganishda muhim manbalar qatoriga kiradi.

“Tarixi Farg‘ona” asarida Farg‘ona vodiysining tarixiga, Qo‘qon xonligi davridagi siyosiy va ijtimoiy jarayonlarga oid ma’lumotlar berilgan. Manbalarda ushbu asar 1916-yil bilan sanaladi. “Tarixi madaniyat” 1925-yil, “Mezon uz-zamon” esa 1926-yil bilan bog‘lanadi.

Ibrat tarixni o‘rganishni xalqning o‘zligini anglash va zamonaviy taraqqiyot uchun zarur tajribalarni tushunish vositasi sifatida ko‘rgan.

Adabiy va publitsistik faoliyati

Isxoqxon Ibrat shoir sifatida ham sermahsul ijod qilgan. Uning “Ilmi Ibrat” she’riy to‘plami, “Devoni Ibrat” va boshqa adabiy asarlarida ilm-ma’rifat, vatanparvarlik, taraqqiyot va insonning ma’naviy kamoloti kabi mavzular yoritilgan.

U davriy matbuotda ham faol qatnashgan. “Turkiston viloyatining gazetasi”, “Sadoi Turkiston” va “Sadoi Farg‘ona” nashrlarida uning fan, ta’lim, madaniyat va ma’rifatga oid maqolalari chop etilgan.

Ibrat publitsistikasining muhim jihati shundaki, u xalqni zamonaviy bilimlarni egallashga, maktab va ta’limga e’tibor berishga hamda xorijiy tillarni o‘rganishga da’vat etgan.

Isxoqxon Ibratning qatag‘on qilinishi

XX asrning 30-yillaridagi siyosiy qatag‘onlar ko‘plab o‘zbek ziyolilari qatori Isxoqxon Ibrat taqdiriga ham ta’sir ko‘rsatdi. U 1937-yilda hibsga olingan va Andijon turmasida vafot etgan.

Ibratning hayotining so‘nggi yillari murakkab siyosiy sharoitda kechgan. Uning ilm-ma’rifat yo‘lidagi ko‘p yillik faoliyati va boy ilmiy-adabiy merosi keyingi davrlarda qayta o‘rganila boshlandi.

Isxoqxon Ibrat merosining muzeylardagi o‘rni

Bugungi kunda Isxoqxon Ibratning hayoti va ijodiy faoliyatini keng jamoatchilikka yetkazishda muzeylarning o‘rni katta. Xususan, Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyining Adabiyot va san’at bo‘limi ekspozitsiyasida Isxoqxon Ibratning hayoti va ijodiy faoliyatiga oid materiallar namoyish etilishi uning merosini targ‘ib qilishda muhim ahamiyatga ega.

Muzey ekspozitsiyasidagi hujjatlar, fotosuratlar, kitoblar va boshqa materiallar orqali tashrif buyuruvchilar Ibratning ko‘p qirrali faoliyati bilan tanishish imkoniyatiga ega

bo‘ladilar. Ayniqsa, uning ta’lim, matbaachilik, kitobat, tilshunoslik va tarixshunoslik sohalaridagi faoliyatini yoritish yosh avlodning tarixiy-madaniy merosga bo‘lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiladi.

Muzeylarda Ibrat merosini namoyish etish nafaqat uning shaxsiy hayotini yoritish, balki XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Namangan va Farg‘ona vodiysida kechgan ma’rifiy-madaniy jarayonlarni keng jamoatchilikka tushuntirish imkonini ham beradi.

Xulosa

Isxoqxon To‘ra Ibrat XIX asr oxiri — XX asr boshlaridagi Turkiston ma’naviy-madaniy hayotida muhim o‘rin egallagan serqirra ijodkorlardan biridir. U shoir, tarixchi, tilshunos, pedagog, sayyoh, xattot, noshir va matbaachi sifatida faoliyat yuritib, xalqning ilmiy-ma’rifiy saviyasini oshirishga xizmat qildi.

Uning xorijiy mamlakatlarga qilgan sayohatlari dunyoqarashining kengayishiga, turli xalqlarning madaniyati va ilm-fan yutuqlari bilan tanishishiga imkon berdi. Ibrat ushbu tajribalarni o‘z vatanida qo‘llashga intilib, yangi usul maktabi, “Matbaai Ishoqiya” va “Kutubxonai Ishoqiya” kabi muhim ma’rifiy tashabbuslarni amalga oshirdi.

“Lug‘ati sitta as-sina”, “Jome’ ul-xutut”, “Tarixi Farg‘ona”, “Tarixi madaniyat”, “Mezon uz-zamon”, “Ilmi Ibrat” kabi asarlari uning ilmiy, tarixiy, lingvistik va adabiy merosining keng qamrovli ekanligini ko‘rsatadi.

Isxoqxon Ibrat merosini o‘rganish Namangan va Farg‘ona vodiysining ma’rifiy-madaniy tarixini chuqurroq anglash uchun muhim ahamiyatga ega. Uning hayoti va faoliyatini muzey ekspozitsiyalari, ilmiy tadqiqotlar va ta’limiy loyihalar orqali keng targ‘ib qilish yosh avlodni milliy tarix va ma’naviy merosga hurmat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Ibrat I.** *Tarixi Farg‘ona.* — Toshkent, 1992.
2. **Qosimov B., Dolimov U.** *Ma‘rifat darg‘alari.* — Toshkent, 1990.
3. **Dolimov U.** *Is‘hoqxon Ibrat.* — Toshkent: Istiqlol fidoyilari, 1994.
4. **O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.** “Ibrat” maqolasi. — Toshkent.
5. **Ibrat I.** *Lug‘ati sitta as-sina.* — Toshkent, 1901.